

Högskolan i Halmstad
Sektionen för Humaniora
Historia 61-90

Synen på livet i dödens spegel

Om livsideal och död, en mentalitetshistorisk studie av likpredikningar från 1700-talets
Stockholm

Matias Velcic
Kandidatuppsats i historia HT 2010

Handledare:
Ralf Rönnquist

Abstract

Denna studie över likpredikningar från 1700-talets Stockholm har som mål att undersöka seklets ideal, dödssyn samt samhällssyn hos överklassen. Vilka är de manliga och kvinnliga idealen och skiljer de sig åt? Detta genomförs med en kvalitativ textanalys av källmaterialet. Under 1700-talet var dygden framstående hos både män och kvinnor, med den skillnaden att dygden hos kvinnorna sammankopplas med gudfruktighet. Ytterligare centrala ideal är äkthet i sitt varande och pliktrogenhet. Inför döden uppfylls de döende av en Gudslängtan, och ibland viljan att lämna en ond värld. Böner, psalmer och nattvard utgör förberedelserna för den slutliga färden. Den samhällssyn som framträder sätter lagen före överheten.

Nyckelord: likpredikningar, livs- och samhällsideal, döden

Innehållsförteckning

1. Inledning	4
1.2 Forskningsläge	4
1.3 Syfte och frågeställning	6
1.4 Metod och material	7
1.5 Teoretiskt ramverk och definitioner av begrepp	8
1.6 Disposition	9
2. Inför döden och inträdet i evigheten	10
2.1 Contemptus mundi	10
2.2 Vid evighetens port	10
2.3 Inför döden	16
2.3.1 Ett kristligt tålamod	18
3. Livs- och samhällsideal	20
3.1 Manliga ideal	20
3.2 Kvinnliga ideal	30
4. Slutdiskussion	38
Referenser	43

1. Inledning

*Ach hör detta i synnerhet du yngling,
vänd dig tidigt til din Gud,
och handla ingen stund
mot ditt samvetes bättre öfwertygelse.¹*

Så här kunde det låta när prästen i 1790-talets Stockholm höll en likpredikan för de samlade. Nu var dock inte att uppmana ynglingar till ett bättre, eller snarare till ett mer kristet, leverne det enda ändamålet, vid sidan om att skänka tröst till de sörjande anhöriga. Målet var att uppmana alla till bättring genom att låta den avlidnes goda sidor inspirera till bl.a. ett gudfruktigt liv. Men låt oss för omväxlingens skull börja vid slutet av våra liv, nämligen döden.

1.2 Forskningsläge

Mentalitetshistoriska studier om döden har främst bedrivits av företrädare inom den s.k. *annalesskolan*. Forskningen har då berört kollektiva attityder/mentaliteter gentemot döden över lång tid, *la longue durée* (den långa varaktigheten i Fernand Braudels tredelade tidsschema samt den mest trögrörliga av dessa tidsdimensioner), med fokus på kontinuiteter och diskontinuiteter inom denna. De två mest utmärkande inom detta fält är Philippe Ariès samt Michel Vovelle. Den förstnämnde har studerat döden utifrån *la longue durée*, exempelvis *The Hour of Our Death* (fr. *L'Homme devant la mort*) som sträcker sig över 1000 år, och delar in perioden mellan år 1000 till idag i fyra olika förhållningssätt till döden: den tämjda döden, den egna döden, den andres död, den förbjudna döden. Vovelles avhandling är fokuserad till två århundraden, 1600- och 1700-talet, och ämnar att genom en studie över testamenten från denna period spåra en sekulariseringsprocess. En skillnad mellan dessa kan även märkas metodiskt då Ariès gör en kvalitativ undersökning med hjälp av testamenten, gravstenar, litteratur, konst etc. medan Vovelle gör en utpräglad kvantitativ studie där långa serier av homogena data (i det här fallet testamenten) utgör medlet för att upptäcka kontinuitet och diskontinuitet.

¹ Fahnehjelm, 1795, s. 4

De två ovan nämnda författarna representerar även två skilda sätt att skriva mentaliteternas historia. Ariès tillhör den riktning som kan sägas vara mer åt den idéhistoriska horisonten där mentaliteten i sig är ett tillräckligt studium. Vovelle däremot tillhör den riktning som menar att mentalitetshistoria är en förlängning av fr. a. socialhistoria. Det är mentaliteten satt i relation till samhället i övrigt som är intressant. Exempelvis är inte Vovelle primärt intresserad av hur synen på döden manifesterade sig utan snarare denna satt i relation till samhällsprocessen sekularisering. Detta kan kontrasteras till Ariès studier som bär namn såsom *L'homme devant la mort* ('människan inför döden') eller *Döden: föreställningar och seder i västerlandet*. Till det socialhistoriskt inriktade perspektivet kan även räknas studier såsom *Ockraren och döden* av Jacques Le Goff samt *William Marshal* av Georges Duby, där den förstnämnda undersöker hur den ekonomiska utvecklingen under 1100-talet tvingade kyrkan att skapa en medelväg, skärselden, för den fördömde ockraren medan den andra utifrån en biografisk dikt över en medeltida regent rekonstruerar, med hjälp av hermeneutisk metod, det feodala samhället, alltifrån riddaridealet till synsättet på döden mm.

När det gäller svensk forskning om synen på döden är den främst representerad av forskning kring självmordets historia.² Av större relevans för denna studie är dock de som behandlat människan inför döden och synen på efterlivet. Inom detta område har litteraturhistorikern Carl Fehrman framträtt med bl. a. *Liemannen, Thanatos och dödens ängel* samt *Diktaren och döden*. I den sistnämnda studeras döden i litteraturen från antiken till 1700-talet men även likpredikningar vilket innebär att Fehrman ansluter sig till annaleskolans studier av såväl mentaliteter som långa tidsperspektiv. Studier av likpredikningar är något som även Göran Stenberg företagit sig i sin doktorsavhandling *Döden dikerar*. Även om den tangerar mentalitets- och kulturhistoriska forskarrön är den främst en studie av retoriken kring begravningen, främst manifesterade genom likpredikningar och gravskrifter. Ur ett nordiskt perspektiv kan antologin *Döden som katharsis* nämnas. Beröringspunkterna varierar och beskriver allt ifrån dödens mentalitets- och kulturhistoriografi, till kungabegravningarnas funktion samt 1900-talets folkmord.

Forskning kring ideal under 1700-talet har en given protagonist i Bengt Lewan och hans *Med dygden som vapen*. Utifrån ett kulturhistoriskt arbetssätt med skrifter av svenska 1700-tals tänkare, såsom Olof von Dalin, Hedvig Charlotta Nordenflycht samt Johan Henric Kellgren,

² Se Jarrick, 2000; Jansson, 1998

försöker Lewan få fram vad som konstituerade dygden och hur den präglade denna tid. Dygden utifrån likpredikningar är något som Börje Bergfeldt, bland mycket annat, har gjort i sin avhandling *Den teokratiska statens död*. Stickprov av likpredikningarna görs åren 1701, 1751 samt 1801 och Bergfeldt menar att återkommande teman i dessa är jordisk ära och kristen dygd. Huruvida upplysningens idéer fick någon svensk motsvarighet har undersökts av bl. a. Tore Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen*, samt Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet*. Om adelns ideologi i 1600-talets Sverige har Peter Englund skrivit i sin avhandling *Det hotade huset*. För att nämna en internationell studie av negativa ideal, m.a.o. synden, finns Jean Delumeaus *Sin and fear*. Han är, liksom Ariès och Vovelle, knuten till annaleskolan och följer det mentalitetshistoriska programmet med studier över långa tidsperspektiv, 1200-1700, samt ett brett geografiskt omfång, västerlandet.

1.3 Syfte och frågeställning

Uppsatsens syfte är kumulativt då den ska komplettera tidigare forskning kring döden och synen på döden, men också synen på livet, eller närmare bestämt livsideal. Uppsatsen vill lyfta fram idealiska leverne samt attityder och synsätt inför döden för att öka förståelsen för adel och borgare i 1700-talets Stockholm.

Uppsatsens primära mål är att utifrån likpredikningar tolka 1700-talets livs- och samhällsideal hos överklassen, och huruvida en skillnad i ideal för män och kvinnor kan urskiljas, med det sista skedet i livet som början på en omvänd livsodysseé. Förutom att göra en mer allmän mentalitetshistorisk studie om ett ideal under 1700-talet ska framförallt synen på döden och livets slutskede lyftas fram. Huvudfrågor kan sägas vara följande:

- Hur beskriver likpredikanterna 1700-talets överklass inför döden och är det någon skillnad i beskrivningen beträffande män och kvinnor?
- Vilka livsideal kan, utifrån likpredikningar, skönjas och är det någon skillnad mellan ideal för män respektive kvinnor och kan det vidare urskiljas något kring vilken samhällssyn som framträdde?

1.4 Metod och material

Den typ av undersökning som förestår är en mentalitetshistorisk analys. Den huvudsakliga metoden för studien är den hermeneutiska metoden, som här företräds av en kvalitativ textanalys av likpredikningar och minnestal från 1700-talet samt en dikt, som hämtats ur en av likpredikningarna. Helheten som skall rekonstrueras är den ideala överklassmannen respektive kvinnan och deras sista kamp.

Källmaterialet som används i studien är likpredikningar samt minnestal. Skillnaden mellan de två är att likpredikningen hölls i samband med begravningen och var utförd av kyrkan medan minnestalet inte var av kyrklig art och hölls efter att den avlidne begravts. Minnestal hölls särskilt då den siste manlige medlemmen av en adlig ätt avlidit. En likpredikan var traditionellt uppdelad i två delar: den första var själva predikan medan den andra kallades *personalia* och var ett slags levnadsbeskrivning, där det även kunde förekomma en detaljrik släkthistoria, särskilt då personen i fråga var av adlig härstamning. Minnestalen har däremot ingen sådan uppdelning utan behandlar bara den avlidnes liv. Meningen är att undersöka likpredikningar/minnestal över män respektive kvinnor. Ett problem med materialet är det gällande representativitet. De flesta likpredikningar samt minnestal som trycktes behandlar överklassen. Den stora majoriteten är därmed inte belyst av materialet vilket leder till att de ideal som framhävs är främst överklassens. I likpredikningarnas personalier omtalades den avlidne oftast i mycket positiva ordalag och goda egenskaper framhövdes, vilket antyder ett slags ideal; att tolka dessa hyllningar som samtida ideal skulle därför inte vara helt orimligt. Av detta skäl ter sig källmaterialet användbart för det presenterade studiet. När det gäller avgränsningar och urval är studien fokuserad på likpredikningar och minnestal från Stockholm, under 1700-talet.

Mentaliteterna som framkommer i likpredikningarna ska sedermera jämföras med den s.k. Hustavlan, den av Martin Luther sammanställda. I Hustavlan stod i princip hur den världsliga och andliga makten var uppdelad, vilka plikter som såväl överheten som undersåtarna hade, hur en god far, mor, man, hustru etc. skulle vara. Dess ideal ska jämföras med de som återfinns i likpredikningarna för att då se om de överensstämmer eller skiljer sig åt, och särskilt om det går att urskilja en förändring över tid. Då likpredikningarna skrevs av präster är det rimligt att anta att de ideal som framhävs i förlängningen är de som företräds av kyrkan. Om idealen från likpredikningarna avviker från hustavlans kan man anta en påverkan från det

omgivande samhället, m.a.o. har samhället förändrats och kyrkan anpassar sig. Hustavlan ska m.a.o. vara ett hjälpmedel för att lättare kunna urskilja en förändring gällande ideal, och i förlängningen mentaliteter.

1.5 Teoretiskt ramverk och definitioner av begrepp

Den teoretiska ramen för studien är fem olika begrepp: diskurs, mentalitet, överklass, ideal och upplysning.

Foucault har påpekat att *diskurs* ”är på en gång icke synlig och icke dold”³. Diskursen är m.a.o. mitten mellan det osynliga och det synliga. Det är varken de uttalade idéerna som det psykologiskt omedvetna, det är mellanskiktet, det förmedvetna. Diskursen kan vara mer än det som sägs, eller skrivs; i diskursen ingår även det man valt att inte säga alternativt skriva etc.⁴. En jämförelse som skulle kunna lämpas här är den nivå mentaliteterna befinner sig på. Begreppet *mentalitet* ska här uppfattas som det skikt man finner mellan de uttalade idéerna, ideologierna, (det idéhistoriska forskningsfältet) samt det psykologiskt omedvetna, eller omedvetna tankar (det psykohistoriska forskningsfältet).⁵ Det är oreflekterade attityder, all dagliga vanor, beteenden och normer, som inte sällan antar formen sunt förnuft och tas för en outtalad, men närmast självklar, sanning.⁶ Mentaliteten är något som delas av kollektiv, för att närmare precisera vad som antas för kollektiv i förestående studium är det *överklassen*. Med denna term menas här personer tillhörande borgerskapet och adeln. Adeln har en tredelad rangordning, den är som följer i stigande grad: obetitlad adel, friherre/friherrinna samt greve/grevinna. Även ord som högre samhällsskiktet kan komma att användas.

Ideal: Ordet ideal kan ha två betydelser, dels ”felfri förebild” dels ”(genomtänkt) moraliskt mål för handlande”. I den förestående studien är båda betydelserna relevanta. Det som ska undersökas är den *ideala* människan sedd såväl som en felfri förebild åt andra liksom en person vilken utför handlingar i moraliskt syfte. Dessa ideal behöver emellertid inte vara en medveten konstruktion. När det i uppsatsen talas om ideal är det inte nödvändigtvis menat som om det vilket betecknas som ideal faktiskt fanns på ett rent medvetet plan bland 1700-tals

³ Foucault, 2002, s. 135

⁴ Foucault, 2008, s. 181

⁵ Jarrick, 1992, s. 75

⁶ LeGoff, 1978, s. 244ff; Florén, Persson, *Mentalitetshistoria och mentalitetsbegreppet*, Lychnos 1985, s. 189ff

människor. Det som ska göras i studien är i mångt och mycket en tolkning där oreflekterade attityder kring hur överklassen skulle vara och agera står i fokus.

Upplysning: Den definition av begreppet som används i förestående studie är en tredelning: förnuft, sekularisering och tolerans.⁷ Tron på förnuftet är centralt, men också ett aktivt användande av förnuftet: ”upplysning [förnuft] är människans utträde ur hennes självförvållade omyndighet”.⁸ Sekularisering och tolerans skall ses som resultat av förnuftets framträdande. Sekularisering ska i sin tur innebära ett frigörande ”från religiöst och kyrkligt inflytande”.⁹ Tolerans definieras inte närmare då dess relevans för denna studie inte är primär.

1.6 Disposition

Efter inledningskapitlet följer själva undersökningen som är tematiskt upplagd. Denna tar, i första avhandlingskapitlet, sin utgångspunkt i döden, där människan inför döden studeras. Därefter kommer studien in på livet och livs- och samhällsideal hos män och kvinnor i överklassen innan avslutningen med påföljande slutdiskussion.

⁷ Definition och uppdelning är hämtad ur Frängsmyr, 2006, s. 53ff.

⁸ Frängsmyr, 2006, s. 53. Citatet ursprungligen hämtat i Kant, 1784, Was ist Aufklärung.

⁹ Frängsmyr, 2006, s. 54.

2. Inför döden och inträdet i evigheten

I förestående kapitel behandlas temat döden. Till en början förklaras *contemptus mundi*, en kyrklig doktrin, sedan undersöks hur efterlivet framträder i likpredikningarna och slutligen hur människan beskrivs inför döden.

2.1 Contemptus mundi

Contemptus mundi var en kristen doktrin som hade sin höjdpunkt århundradena 1200-1700. Dess diskurs kan sägas ha haft sin grund i synen på den jordliga världen och människan som förtappad. Arvssynden var central och i samspel med tron på att människan i.o.m. den förkastat ett jordiskt paradiset var hon dömd till elände. Detta var ett sätt att förklara natur- eller människoskapade katastrofer såsom digerdöden eller det trettioåriga kriget. Det är m.a.o. en pessimistisk världs- och människosyn som präglar diskursen *Contemptus mundi*.¹⁰ Denna doktrin ska sedermera ställas mot diskursen i likpredikningarna: kan *contemptus mundi* urskiljas i svenska likpredikningar från 1700-talet?

2.2 Vid evighetens port

Själva övergången från liv till död beskrivs i likpredikningarna på olika sätt. I början av 1700-talet, närmare bestämt 1718, beskriver predikanten Gustaf Fult¹¹ hur borgaren Nicolaus Lund (d. 1718), ”CASSEUREN widh det Kongl. Amiralitetet”¹², genom sin bortgång vann en seger, något vi snart ska se närmare på. Men det framgår även hur världen uppfattas:

Det är sällsamt / at dygden skal hafwa owänner: men så kan det icke annars wara / när man besinnat den ilaka werldens ilaka kynne / som är at aldramäst angripa och anfächta dygden.¹³

Dygden är, liksom för 1700-talet i stort, centralt. Men det som är intressant med citatet är vad det säger om världen. När det i meningen tidigare stod att Nicolaus Lund hade ”segrat öfwer sina lekameliga fiender och owänner”¹⁴ krävs det en förklaring till varför en dygdig människa kan ha ovänner, vilken lyder att det är det enda som kan ske ”när man besinnat den ilaka werldens ilaka kynne” vilken ”aldramäst angripa och anfächta dygden”. I en ond (elak) värld

¹⁰ Delumeau, 1990, 555f

¹¹ Ingen närmare presentation av författaren görs i likpredikningen.

¹² Fult, 1718, titelsidan.

¹³ Fult, 1718, s. 16f

¹⁴ Fult, 1718, s. 16

kan dygdighet inte möta annat än ovänner. Är detta måhända ett utfall som kan kopplas till den kristna doktrinen *contemptus mundi*? Även om en elak värld tyder på en mörk bild av det jordliga, kan man i följande stycke skymta en annan förklaring till detta uttryck:

Så är då nu denne NICOLAUS efter fulländad kamp och erhållen Seger wäl behållen. Han är allaredan i den Triumpherande församlingen / i himmelen / krönter med himmelsk Crona och härlig seger-crans. Han åtniuter nu sin dyra Frälsares liuflige och sanferdige löfte [...].¹⁵

Citatet kan placeras i en krigskontext: 1718 utkämpades fortfarande det stora nordiska kriget. Nicolaus Lund, som alltså var kassör vid amiralitetet, var varken soldat eller sjöman och bör därmed inte ha dött i strid. Hur han dog framkommer dock inte eller hur pass involverad han var i stridigheterna. Nämnas gör emellertid att ”han något öfwer ett och fyratiio åhr den Andeliga striden hade fortsatt / och så wäl ändat och slutit”¹⁶ m.a.o. hade ”den Andeliga striden” pågått i hela hans liv. Förutom att döden skedde i krigstid är det talet om ”fiendtelige skaror”, samt upprepadet av ord såsom seger, strid, den ”Triumpherande församlingen i himlen” osv. som föranleder en koppling till krigsretorik. Vad gäller de fiendliga skarorna förtäljer likpredikningen inget om vilka dessa fiender skulle vara, om de annat än fiender till dygden är.

Något som stärker hypotesen att Gustaf Fults retorik var präglad av det rådande kriget är att det i de övriga likpredikningarna inte förekommer en liknande retorik. Antingen förekommer ord såsom kamp, andlig strid, fiendliga skaror, triumferande, segerkrans osv. inte alls eller så förekommer ordet seger endast i samband med en sjukdomsperiod där segern innebär ett besegrande av lidandet.¹⁷

Retoriken som återfinns i likpredikningen över Nicolaus Lund skulle även kunna kopplas till *contemptus mundi*, då Fult ytterligare talar om världen som en ond plats. Bl.a. står det att läsa hur Nicolaus Lund ”i full troo på sin Frälsare JEsu / saligen ifrån denna onda werlden afled [...]”¹⁸ *Contemptus mundi* förekommer även i andra likpredikningar, t.ex. i den över Agnes

¹⁵ Fult, 1718, 17f

¹⁶ Fult, 1718, 17f

¹⁷ Detta förekommer endast i två likpredikningar, i de över Ebba Gustava Raab och Agnes Regina Christiernin.

¹⁸ Fult, 1718, s. 17f

Regina Christiernin¹⁹ (d. 1754). Om ”Fru Doctorinnan”,²⁰ borgaren med adligt påbrå på moderns sida, kan man läsa följande:

Under detta sit Ägtenskap blef Hon [...] af Gud välsignad med en välskapad Dotter, [...] men [hon] lefde icke längre än tio Månader, [...] Och ehuru vår Sällas öma Moders hjärta skulle tyckas nödigt villa sakna en så kär Ägtenskaps Pant; tackade Hon dock sedan många gånger GUD, som i så god tid gömde Henne undan verldenes ondska.²¹

Även i detta citat finns negativa omdömen om världen. Trots den saknad som modern känner för sin dotter är det en lättnad att hon undslippes ”verldenes ondska”. Vid moderns död 1754 var det inget pågående krig som kan ha påverkat hur likpredikningen skrevs. Men rör det sig då om *contemptus mundi*? I Europa hade doktrinen vid den tiden påbörjat en tillbakagång; vetenskapliga framsteg och det naturvetenskapliga ifrågasättandet av huruvida det verkligen funnits, eller fanns, ett jordiskt paradiset ledde till ett ifrågasättande av huruvida världen och människan verkligen var ond, m.a.o. pågick ett ifrågasättande av om det verkligen fanns en arvssynd.²² I de två ovan nämnda fallen återfinns inga tendenser till ett mer upplyst synsätt. Istället kan diskursen placeras inom ramen för *contemptus mundi*. Ytterligare ett exempel på doktrinens fortlevnad är likpredikningen över borgaren Regina Rehn (d. 1725), som avled i sviterna av en förlossning. I likpredikningens första del upprepar Nicolaus Barchius, eller ”Kongl. Maj:ts Öfwer-hoff-predikant och kyrkoherde wid St. Nicolai Församling i Stockholm”,²³ att kvinnans lott i världen beror av arvssynden:

Men eljest förföll igenom syndafallet menniskan uti myckedt ondt, som hon i Ächta ståndet icke hade vetat af, om hon i sin oskyldighet och helighet hade beståndande blifwit. Qwinnan i synnerhet beholt, och måste til straff behålla en swår sanning af thetta fallet, så ofta som hon sedan föda skulle. Gud lät henne thet strart förstå, tå hon fallit hade. Jag skal få dig mycken wedermöda, sade han, tå tu aflat hafwer, och tu skalt föda tin barn med sweda *Gen.3*. Så hafwer thet ock alt sedan gått med qwinnan, som gifwes mannenom til hustru.²⁴

¹⁹ Likpredikan över Agnes Regina Christiernin har gått förlorad, endast hennes personalia finns kvar, därför vet man heller inte vem som författat predikningen. Citat från hennes personalia hänvisas därför till: Författare okänd. Likaså är tryckåret okänt, men då vi vet födelseår och åldern vid hennes död kan det fastslås att hon dog 1754, vilket är det år som hänvisas i noterna.

²⁰ Författare okänd, 1754, s. 65

²¹ Författare okänd, 1754, s. 67

²² Delumeau, 1990, s. 555ff; Delumeau, 2000, s. 229f

²³ Barchius, 1725, titelsidan.

²⁴ Barchius, 1725, s. 4

Det poängteras bl. a. att kvinnan genom arvssynden erhållit sitt straff att föda med lidande. Detta faller väl inom ramen för *contemptus mundi* där barnafödande sågs som något negativt, rentav äcklande.²⁵ Dessutom talar Nicolaus Barchius alltså fortfarande om arvssynden, vilket visar på *contemptus mundi*. Så sent som 1795 skriver även amiralitetssuperintendenten Anders Lars Fahnehjelm i likpredikningen över friherrinnan Ebba Gustava Raab (d. 1795) om människan ”som är så usel, så bräcklig och eländig” i motsats till Gud, ”ursprung af godhet och lycksalighet”.²⁶ Världen framställs förvisso inte längre som ond men likväl är människan usel, trots att arvssynden inte heller nämns.

Om döden i Nicolaus Lunds fall beskrivs som en seger så är den i samband med Regina Rehn beskriven som en skilsmässa från jordelivet. Nicolaus Barchius skriver att febern, som drabbade Regina Rehn efter förlossningen, försvagade henne ”til dess skilsmässan skedde genom ett ganska stilla aflidande kl. 4 efter middagen, sedan hon här i werlden lefwat i 38 åhr och 9 dagar.”²⁷ Barchius är f.ö. även författare till likpredikningen över kyrkoherden och borgaren Johannes Possieth. I likpredikningen över honom talas det, istället för en seger och skilsmässa, om en förlovning: “hans lefnads dag lutade till aftonen: han gladde sig therföre i Andanom [...] emot thenna sin saliga förlofning.”²⁸ Att tala om döden som en skilsmässa har aningen negativ klang, då att skiljas från sina kära är förknippat med sorg. En förlovning däremot är snarast dess motsats.

Förlossning är ytterligare ett uttryck som används i betydelsen frigörelse från jordelivet. Det återkommer i två olika likpredikningar, båda över kvinnor. Första gången återfinns det i likpredikningen över Agnes Regina Christiernin. Om henne skrivs det att hon ”väntade sin saliga Förlossning på sin tretionde sjette Födelse-dag”.²⁹ Andra gången återfinns uttrycket i likpredikningen över Ebba Gustava Raab. I det fallet talas det om ”hennes förutsedda snara förlossning ifrån denna werlden [...]”.³⁰ Det är svårt att dra några långtgående slutsatser huruvida ett sådant uttryck skulle användas särskilt i samband med kvinnor. I de

²⁵ Delumeau, 1990, s. 556

²⁶ Fahnehjelm, 1795, s. 3

²⁷ Barchius, 1725, s. 55

²⁸ Barchius, 1729, s. 76f

²⁹ Författare okänd, 1754, s. 70

³⁰ Fahnehjelm, 1795, s. 6

likpredikningar som denna studie bygger på råkar det vara just om kvinnor som det används men endast i två fall, alltså inte i alla likpredikningarna över kvinnor. I övrigt talas det i båda dessa fall aldrig enbart om en förlossning, även andra uttryck används. Om Agnes Regina Christiernin står även följande:

[N]är GUDs Församling med tekn igenom Klockorna, Klockan 8 om morgonen kallade til GUDs hus på den Heliga Palmsöndag, då kallade GUD Hennes själ til de sälla Boningar, öfver hvilka trogne GUDs Barn frögda sig med denna Glädje-Sång [...].³¹

Agnes Regina Christiernin kallades således till Guds sälla boningar. Detta uttryck om en lycklig boning återkommer bl.a. i minnestalet över friherren Axel Lindhielm (d. 1758), där predikanten Carl Eric Wadenstierna³² retoriskt uppmanar Lindhielm på följande sätt: ”njut uti de Boningar som en Allvis skapare af Evighet dig ämnat, den sällhet, den ro och den glädje, som Menniskor ej kunna omtala [...].”³³ Även i likpredikningen över Ebba Gustava Raab återkommer uttrycket om en boning. Ebba Gustava, som dog i lungshot, ”öfwerlämnade sin köpta och twagna själ i sin ewiga Förbarmares händer, efter en lefnad af 30 år, 2 månader och 4 dagar.”³⁴ Döden beskrivs här som ett överlämnande, eller snarare återlämnande, av själen i Guds händer. I följande citat återfinns fler beskrivningar:

Sjukdomens tiltagande wåldsamhet de sista weckorne, war för henne sjelf et säkert förebud, at *hennes uplösning nalkades*. Med det lugn i själen, som tilhör et fredat samwete, och den frimodighet som ägnar en sann Christen, samlade hon all sin styrka, för at enbart fästa sina tankar på *den himmelska glädje, hvilken hon ilade til möte, och befästa sig i föreningen med sin trofaste Frälsare*. [Och] få *inträda i de sällas ewiga boning*.³⁵

I likpredikningen över borgaren Pehr Nordwall (d. 1774), skriven av Eric Waller, ”Kongl. Hof-Predikant och Comminister wid [Stockholms Stor kyrka]”,³⁶ återfinns en dikt skriven av Pehr Nordwall själv. Han lämnade m.a.o. ett sista meddelande till sina efterföljande. I denna dikt, som främst handlar om människans väg till himlen, ser man att Nordwall betraktade sin

³¹ Författare okänd, 1754, s. 71

³² Ingen närmare beskrivning görs över författaren, hans titel nämns inte.

³³ Wadenstierna, 1758, s. 22f

³⁴ Fahnehjelm, 1795, s. 11

³⁵ Fahnehjelm, 1795, s. 11; min kursivering

³⁶ Waller, 1775, titelsidan.

död som en sista färd, efter vilken man finner himmelsk ro eftersom man då ”sluppit lös ur brådlikhetens bo”:

Du saknar mig, som lämnat dig och werlden;

Jag lefwat ut, och giordt den sidsta färden.

[...]

I Jesu namn, min Gud jag har omfamnat,

För Jesu död i saligheten hamnat:

Nu sluppit lös ur brådlikhetens bo.

Jag väntar dig: här skal du äfwen finna,

Af all din Sorg och oro skal försvinna

För Himmelsk ro!!!³⁷

Att Nordwall förväntar sig vara saknad efter sin bortgång skulle kunna tolkas som om individen fått en mer central roll, vilket skulle kunna antyda att Nordwall tagit del av upplysningens ideal som lyfte fram individen i samhället.

När det gäller likpredikningen över den adlige statssekreteraren Eric Crispin Segercrona (d. 1795), som författades av teologiedoktorn samt kyrkoherden Arnold Asplund, finns det ingen närmare beskrivning över hans död i personalian, vilket oftast varit fallet i de övriga predikningarna. Vad som framkommer där är att han dog i hög ålder, något som var föga vanligt, och att han t.o.m. hade överlevt sina barn, sina systrar, sin fru samt sin halvbror. I anslutning till redogörelsen över de anhörigas öden återfinns den enda meningen i personalian som berör själva döden, eller övergången från liv till död; där kan man läsa att ”hans enda Halfbror gått före honom barnlös i evigheten [...]”³⁸ Att dö beskrivs här som att äntra evigheten; återigen handlar det om en färd, även om det i detta fall inte explicit uttrycks. I själva predikningen över Segercrona återfinns dock ett kort stycke som lyder: ”Så förnöjd i sin Gud, så tilfredställd inom sig sjelf, har han nu farit i frid til frid.”³⁹ Värt att märka är att Ebba Gustava Raabs död samma år beskrivs, som vi har sett, desto mer, och framstår även som mer tragisk och dramatisk. Men hon, till skillnad från Segercrona, dog i unga år, och en

³⁷ Waller, 1775, s. 18

³⁸ Asplund, 1796, s. 26f

³⁹ Asplund, 1796, s. 18

förklaring kan vara just den att Raab dog ung och hennes familj som är kvar i livet får därmed tröst av att höra hur hon möter den himmelska glädjen osv.

2.3 Inför döden

För att se hur människan som står inför döden framställs i likpredikningarna kan man börja med att titta närmare på predikningen över Regina Rehn som ”aldeles stält sig före, det skulle detta året Blifa hennes sidsta.”⁴⁰ Innan hon dog i sviterna av en feber efter en förlossning “så beredde hon sig och såsom en Christen [...] med Herrans högwärdiga Nattward [...].”⁴¹ Hon var säker på att hon skulle dö och

när hon dagen för sin dödeliga afgang wille för [maken] yppat, skedde det med sådana ord som tillika utwiste hennes försäkran om sin Salighet och förnöijelse med Guds vilja, i det hon några gånger efter hwaranan uprepade det språket, som nu är til en Lif-Text förklaradt: Jag åstundar skiljas hädan, och wara när Christo.”⁴²

Även om hon var säker på sin salighet framgår det av följande citat att böner, psalmer o.d. utgjorde en del av förberedelserna innan det var dags att skiljas hädan då “så wäl kyrkoherden sielf, som andre närvarande wänner, genom Guds Råd gjorde henne bistånd, med Gudeliga samtal, böner och psalmer [...].”⁴³ Det framgår vidare att det ända till det sista andetaget bads böner för den döende Regina Rehn och att hon så länge hon kunde deltog så gott hon kunde:

Sedan hon dels med suckar och uplyft hand wisat, at hon förstod hwad som för henne lästes, be utwärtens finnen så småningom begynte aftaga, at man intet hörde af henne mera, til dess skilsmässan skedde [...].⁴⁴

Agnes Regina Christiernin led av en dödlig sjukdom och ”[d]e senare åren af Hennes lefvernes tid voro Henne i synnerhet svåra, och det sista det aldrasvåraste [...].”⁴⁵ Det framkommer vid läsningen av följande citat att hennes förberedelser inför döden var väldigt lika Regina Rehns:

⁴⁰ Barchius, 1725, s. 53

⁴¹ Barchius, 1725, s. 53

⁴² Barchius, 1725, s. 54

⁴³ Barchius, 1725, s. 54

⁴⁴ Barchius, 1725, s. 54f

⁴⁵ Författare okänd, 1754, s. 70

Hon väntade sin saliga Förlossning [...] der tilgjorde Hon sig färdig med böner och tårar och rentvagning ifrån synden i sin Frälsares Blod; Men GUDs försyn hade för Henne ännu Sju dagar igen af den oskattbara Nådens tid här i verlden; och dem brukade Hon äfven som et rättskaffens GUDs Barn, sjöng med sin matta röst de härligaste Psalmer, och förde våld på Himmelen med de aldrastarkaste Bönerop, til hvilka Hennes gode GUD lånte så Barmhertiga öron [...].⁴⁶

Återigen är det med böner, sjungandet av psalmer och rentvagning genom nattvarden, som den sista tiden förlöper. I citatet framkommer även en antydning om en positiv världsbild då predikanten talar om ”den oskattbara Nådens tid här i verlden”, m.a.o. anses livet på jorden ovärderligt.

I följande stycke om Agnes Regina Christiernin finns en antydning till svaghet, eller snarare övervunnen svaghet orsakad av det svåra lidandet sjukdomen medförde.

I förliden Sommar, samlade Hon en och annan gång sina svaga krafter, at något litet komma på fötterna; men försöket var fåfängt. [...] På de sista Månaderna blef Hennes lidande så stort, at det syntes öfverträffa allt människeligt tålamod. Det slår väl icke felt, at Hon ju under så svåra försök hade sina stora frestelser; men GUDS kraft styrkte Henne, at Hon gick dem igenom med Seger och ära.⁴⁷

Hur tolkar man i detta sammanhang att Agnes Regina Christiernin ”under så svåra försök hade sina stora frestelser”? Vid stort lidande är det svårt att följa det som förväntas, nämligen tålmodighet som kommer av förvissningen om den i Pehr Nordwalls dikt omtalade himmelska ron. Man kan därmed tänka sig att Christiernin kämpade med just denna tålmodighet, och möjligen började misströsta en kommande ro, eller rofylld boning. I följande citat ur likpredikningen över Ebba Gustava Raab visas hur hon påstås förhålla sig inför döden:

Med det lugn i själen, som tilhör et fredat samwete, och den frimodighet som ägnar en sann Christen, samlade hon all sin styrka, för at enbart fästa sina tankar på den himmelska glädje, hvilken hon ilade til möte, och befästa sig i föreningen med sin trofaste Frälsare.⁴⁸

Det kan alltså antas att det var detta Agnes Regina Christiernin försökte och kämpade med

⁴⁶ Författare okänd, 1754, s. 70f

⁴⁷ Författare okänd, 1754, s. 70

⁴⁸ Fahnehjelm, 1795, s. 11

själv, nämligen att samla all sin styrka och fästa sina tankar på himlen.

Vidare beskrivs det att mötet med döden var något Ebba Gustava Raab gladdes åt: ”Hon talade om sin bortgång med förnöjt sinne, och gladdes at snart få inträda i de sällas ewiga boning.”⁴⁹ Likaså beskrivs hur Axel Lindhielm ”längtade efter det fullkomligare, Han suckade efter det gladare [...]”.⁵⁰

2.3.1 Ett kristligt tålamod

Med förvissningen om att det ställe man kommer till efter döden är en bättre plats än denna jord, uthärdar man med detta i minnet sjukdomar och svåra tider. Av de likpredikningar som ingår i denna studie talas det om tålamod när det kommer till kvinnor. Detta kan å ena sidan bero på att just dessa kvinnor led av sjukdomar, de levde om man så vill med döden innan den hade inträffat. I likpredikningen över borgaren Maria Catharina Berghult (d. 1731) beskriver Johan Göstaf Hallman⁵¹ att hon dog efter att ”i 6 månader med stort tålamod utstådt en swår bröst och lungsiuka”.⁵² Angående Agnes Regina Christiernin omnämns ”et Christerligt tålamod [och] en Gudelig beredelse”,⁵³ vidare står det att läsa: ”På de sista Månaderna blef Hennes lidande så stort, at det syntes öfverträffa alt människeligt tålamod.”⁵⁴ Om Ebba Gustava Raab står det: ”hennes förutsedda snara förlossning ifrån denna werlden, som kom henne at med en undransvärd styrka, glädje och *tålmodighet* betyga: mitt samvete gnager mig intet för alla mina lifsdagar.”⁵⁵ Dessutom segrade hon ”med tålamod och undergifwenhet öfwer sjelwa sitt lidande och war så stilla, som hade hon icke känt någon smärta.”⁵⁶

I likpredikningarna över män är det däremot annorlunda. När Fult skriver om Nicolaus Lund som dog relativt ung, vid fyrtioett års ålder, nämns inte tålmodighet. Inte heller hans sista tid beskrivs och det framgår inte hur han dog, om det var pga. en sjukdom, vilket skulle kunna förklara varför det inte talas om tålamod vid ett förmodat lidande. När Asplund skriver om

⁴⁹ Fahnehjelm, 1795, s. 11

⁵⁰ Wadenstierna, 1758, s. 19f

⁵¹ Förutom det faktum att Hallman var svåger till Maria Catharina Berghults far, Jacob Berghult, nämns inte hans titel eller övrig information.

⁵² Hallman, 1731, s. 76

⁵³ Författare okänd, 1754, s. 65

⁵⁴ Författare okänd, 1754, s. 70

⁵⁵ Fahnehjelm, 1795, s. 6; min kursivering

⁵⁶ Fahnehjelm, 1795, s. 11

Eric Crispin Segercrona beskriver han inte heller hur denne dog, även om det var en naturlig död nämns detta inte. Det som beskrivs är följande:

Med synnerlig själs munterhet och kroppsstyrka tillbragte Stats-Secreteraren *Segercrona* sin ålderdom. Nästan aldrig sjuk, alltid beredvillig til sina Vänners råd och bistånd, alltid omtänksam til de Fattigas och Fattighusens bästa.⁵⁷

Beskrivningen av Segercrona som ”nästan aldrig [var] sjuk” och åldrades med munterhet och styrka kontrasterar med den över kvinnorna. Även om det i detta fall kan förklaras genom skillnaden i att de flesta kvinnorna dog unga och i sjukdom, går det inte att ge samma förklaring vad gäller beskrivningen av Nordwall och Lindhielm. Om Pehr Nordwall skriver Waller mycket kort att ”en hastigt åkommen och ganska häftig sjukdom, nedbröt inom fem dagar det fängelset, som hölt hans til Gud trängtande själ wid jorden [...]”.⁵⁸ Trots att Pehr Nordwall alltså drabbades av en sjukdom, därtill en ganska häftig sådan, beskrivs han aldrig som tålmodig och det nämns inte att han skulle ha förberett sig med böner och nattvard såsom kvinnorna beskrivs ha gjort. Vidare står om Axel Lindhielm: ”En tärande och afmattande siukdom försvagade småningom Dess lifskrafter, och han afled [...] nögd med sig sielf, nögd med andra, nögd at skiljas hädan.”⁵⁹ Inte heller i Lindhielms fall talas det om tålmodighet och en beskrivning av hur han eventuellt förberedde sig inför döden nämns aldrig. Axel Lindhielm var drygt åttio år när han avled, alltså betydligt äldre än de kvinnor som dog unga. Men även grevinnan Anna Catharina Löwenhaupt (d. 1741) som levde i åttio år, led av en sjukdom. Hennes sista tid beskrivs desto mer. Trots att både Löwenhaupt och Lindhielm uppnått liknande ålder och trots att de båda var sjuka beskrivs grevinnans förberedelse inför döden medan en sådan saknas i friherrens fall. I likpredikningen över Anna Catharina Löwenhaupt, skriven av hennes präst Nicolaus Vestrin, beskrivs bl.a. hur hon ”när hon märkte at hennes sidtsa [tid] alt mer och mer nalkades [...] begärde hon [...] herrans dyra lekamen och blod [...]”.⁶⁰

⁵⁷ Asplund, 1795, s. 26f

⁵⁸ Waller, 1775, s. 16

⁵⁹ Wadenstierna, 1758, s. 21

⁶⁰ Vestrin, 1741, s. 110

3. Livs- och samhällsideal

I detta kapitel kommer först att redogöras för de manliga ideal som framkommer i likpredikningarna. Därefter redogörs för de kvinnliga idealen.

3.1 Manliga ideal

Jorden ombyter vart år dess skapnad [...] och människan utnyttjar ändå aldrig rätt den närvarande tiden. Hvar timma är ovärderlig. Går hon en gång förbi, kunna tusende ärevarv ej giva henne åter. Dagar, månader, år förlora sig uti tidens rymd. Denna tiden skall med själva världen förgås och utgör allenast en punkt uti den tillkommande evighetens omäteliga djup. Ett är likväl, som överlever människan, och än varaktigare än tiden, nämligen dygden.⁶¹

Detta utdrag hämtat ur minnestalet över Axel Lindhielm visar vilken viktig plats dygden hade under 1700-talet. Dygden ”som överlever människan och är än varaktigare än tiden” utgör en central del av nästan samtliga likpredikningar, i synnerhet av dem över kvinnor. I likpredikningen över Nicolaus Lund återfinns exempelvis följande mening: “Hans Personalier, som eljest i anseende til hans Förstånd / Lärdom / Dygd / och berömmeliga förhållande / hwilket alt allom nogsamt befandt är / icke med fåå ord kunna skrifwas [...]”⁶²

Men vad innebär då *Dygd*? Dygd är ett ord som förekommer frekvent i likpredikningar utan att särskilt definieras, som om det vore givet vad denna dygd innebar.⁶³ Är det som åsyftas måhända de tre teologiska dygderna: tro, hopp och kärlek? I sin studie över likpredikningar från 1701 (8 st.), 1751 (19 st.) och 1801 (11 st.) fastslår Bergfeldt att tro och kärlek är vanligt förekommande ”i den allmänt hållna beskrivningen av den dödes karaktärsdrag”.⁶⁴

Även om dygd vanligtvis inte förklaras närmare i predikningarna finns det en där den gör det. I likpredikningen från det sena 1700-talet över Eric Crispin Segercrona belyses dygden och särskilt talas det om ”den ädlaste” av dygder:

Att göra väl, är den ädlaste dygd i denna verld. Uprunnen af tacksam kärlek til Gud och skyldig kärlek til människor, låter den sig om människorna hjerteligen

⁶¹ Wadenstierna, 1758, s. 22

⁶² Fult, 1718, s. 13f

⁶³ Bergfeldt, 1997, s. 165

⁶⁴ Bergfeldt, 1997, s. 166

vårda. [...] Frivillig, gör den hvad den gör, med luft och villighet, utan att däraf något hoppas, utan att drifvas af åtrå til belöning, utan åstundan efter beröm. Oinskränkt, är den, i alt hvad låfligt är, altid til viljes och tjänst, unnar alla godt, och gör hvar man godt, utan at trycka någon enda. [...] Upriktig och oförstäld, stämmer hvad invärtes är öfverens med hvad utvärtes synes. Foglig och sagtmodig, pryder den sina välgerningar med vänlighet, med ömt deltagande: den låter sig icke öfvervinnas af det onda, men öfvervinner det onda med det goda.⁶⁵

Vad som dock framkommer är att det inte bara är att göra väl utan även att göra det utan hopp om att erhålla något åter, varken beröm eller belöning. M.a.o. kan ett altruistiskt synsätt urskiljas. Dessutom kan användandet av ordet foglig antyda en underordning till kollektivet.

Vidare inleds likpredikningen över Segercrona med följande ord: "Heder ära och frid äro de föremål, som alle dödlige önska, alle hvar i sin mån söka."⁶⁶ Detta var enligt Arnold Asplund de konstituerande dragen för denna tids syn på det viktiga i livet. Dessa ideal sammanför Asplund med "den ädlaste dygden" dvs. att göra väl:

At göra väl, det är och blifver äfven vår yppersta vinning, vår egen största fördel. "Heder, ära och frid hvarjom och enom, som väl gör." Heder af människor, ära hos Gud, frid i själ och samvete. Rikedom och magt, höghet och myndighet, väcka frucktan, aldrig vördnad. Snille och konst, klokhet och lärdom, åstadkomma uppmärksamhet, aldrig kärlek. Den som däremot gör väl, han måste vördas och älskas af alla. Alla rättsinte prisa honom, och sjelfve den lastbare kan ej neka den dygdige sitt bifall.⁶⁷

Som kan utläsas förekommer även meningar som antyder ett närmast nedvärderande förhållningssätt till upplysningen. Snille, konst, klokhet och lärdom är inte likvärdiga dygden att göra väl och leder snarare till beundran än kärlek. Tidigare i samma predikan återges en antydning till en närmast beklagande attityd över samtidens villfarelse kring hur de eftersträvansvärda idealen heder, ära och frid söks:

Den ena söker densamma i öfverflödande rikedomar, den andra i yppiga nöjen, den tredje i lysande äreställen. De sträfva efter lycksaligheten, men omfatta dess skugga. De fika efter heder, ära och frid, men måste med oro finna, det hvarken

⁶⁵ Asplund, 1796, s. 6f

⁶⁶ Asplund, 1796, s. 3

⁶⁷ Asplund, 1796, s. 8

guldets glans, eller vällustens förtjusning, eller ärans höjd, kunna skydda dem för et rättmätigt förakt af alla förståndige, eller lindra deras sårade samvetens sveda. De rådfråga sina böjelser, icke förnuftet, icke ärfarenheten, icke Guds ord.⁶⁸

Enligt Asplund söks idealen heder, ära och frid, antingen genom att sträva efter rikedom, sinnliga nöjen eller uppnå ära genom t.ex. ett högt ansett ämbete. Strävandet efter ”lycksaligheten” förgås då de söker den på fel ställen. Dessutom leder deras tillvägagångssätt inte, enligt Asplund, till ett rent samvete. Vidare kan även denna kritik tolkas som en reaktion mot såväl upplysning som sekularisering, då det är det världsliga som enligt Asplund numera står i fokus för samtiden. I utdragets sista mening finner man en intressant iakttagelse: ordet förnuft har tagits upp av predikanten, där det återges hur de ”rådfrågar sina böjelser, icke förnuftet, icke ärfarenheten, icke Guds ord.” Detta sker dock i samband med en kritik av sekulära materiella ideal.

Men när personalien över Segercrona tar vid kan det även urskiljas en motsägelse till det ovan sagda då det står att ”Hans eldiga snille, lätta fattningsgåfva, och emot åldren ovanliga stadga, förenad med vackra kunskaper, hade utmärkt honom på alla dessa Ämbets-ställen.”⁶⁹ Är inte detta en beskrivning som skulle kunna passa väl under tidigare nämnda ”ärans höjd”? Här motsvaras den emellertid inte av den ära som Asplund menade endast fanns hos Gud. Inte heller ”snille och lärdom” åstadkommer kärlek, som han skrev. Den kyrkliga diskursen i Asplunds likpredikan, som konstitueras av anti-materiella och dygdiga element, har inte bara antagit ett grundbegrepp från den upplysta. Förnuftets diskurs blir här en batalj, för att använda Foucaults uttryck.⁷⁰ Som maktredskap blir förnuftet i detta fall ett tveeggat svärd, där det såväl är ett medel mot äregirighet (för att nå heder, ära och frid behöver ”de rådfråga [...] förnuftet”) liksom en väg till den, där Segercrona och hans framgångar inom ämbetet är ett exempel.

Det, av Asplund framhävda, andliga och själsliga är något även Nordwall reflekterar över i sin dikt:

Har du än tänkt din swaghet och din styrka,

⁶⁸ Asplund, 1796, s. 3

⁶⁹ Asplund, 1796, s. 21f

⁷⁰ Foucault, 2008, s. 182

*Och Den du bör för alt hjertat dyrka
Och dig förtro?⁷¹*

I detta utdrag uppmanar han de efterlevande betänka sin hållning till Gud, som de bör för hela sitt hjärta ”dyrka och förtro”. Stycket ger även en antydning till en pessimistisk människosyn, man ska betänka sin ”swaghet” och ”styrka”, något som förstärks av nästföljande citat:

*Har du än sörgt din uselhet och wåda,
Och låtit dig at Gud til bättring råda?
Ell' är du bekymmerslös och hård?
Betänk då snart, hvad tjenar til dit bästa,
Din omsorg först bör bli, at dig befästa
I Himlens wärd.⁷²*

Nordwall talar här om en ”uselhet” om vilken man borde låta ”Gud til bättring råda”. Det gäller att inte vara ”bekymmerslös och hård” för det tjänar inte till ens bästa då det viktigaste är efterlivet: ”Din omsorg först bör bli, at dig befästa I Himlens wärd.” Inte heller är det endast en negativ syn på människan, hennes uselhet, utan även jordelivet:

*Det farligt är i tjocka mörkret wandra;
Det ena fall då följer på det andra
När ljuset du dig icke håller wid.⁷³*

Stycket är närmast en varning: ”det farligt är i tjocka mörkret wandra”. Det enda sättet att komma undan världens mörker är m.a.o. gudfruktighet. En koppling kan här göras till Asplunds tal om foglighet i likpredikningen över Segercrona. Det är nödvändigt att foga sig efter Guds vilja för att inte hamna vilse. Vidare är gudfruktighet något som återkommer i likpredikningarna. Axel Lindhielm var t.ex. en man ”med en upricktig Gudsfrucktan, hvilken hos Honom var så mycket mer brinnande, som Han under snart fulla åttatio års lefnad lärde

⁷¹ Waller, 1775, s. 17

⁷² Waller, 1775, s. 17

⁷³ Waller, 1775, s. 17

känna fåfängan af det Verdsliga.”⁷⁴

Just gudfruktighet är något som Samuel Cronander⁷⁵ framhäver i personalian över den adlige Adam Johan Raab (d. 1776), samtidigt som det talas om hans ämbete:

[U]ti sitt Ämbete och om Guds ära var han högst maksam, trogen och nitisk. Ut i Guds heliga Ords låfande och Christeliga betraktande outtröttelig. I sin Gudsfruktan brinnande, i alt sitt lefwerne Exemplarisk.⁷⁶

Raab beskrivs ha levt efter ett liknande mönster som det vilket framträdde i Nordwalls dikt. Det talas om ett exemplariskt leverne men inte vad som specifikt ingår i detta. Det som antyds tidigare i utdraget är att han såväl jordligt som andligt varit "högst maksam, trogen och nitisk", m.a.o. ett strikt, närmast pliktskyldigt leverne gentemot Gud och sitt ämbete.

I personalian över Segercrona framkommer en bild av en närmast ideal ämbetsman:

i anseende til dess under mångårig tjänstetid ådagalagda öfvertygande prof, ej mindre af mogen insigt och stadgad ärfarenhet, än af redligt välförhållande, och en så besynnerlig flit i dess Ämbetes nitiska vård och skötsel, at föga af de på honom lättade saker oafgjorde äro.⁷⁷

En liknande plikttrogenhet som den vilken framkommer hos Segercrona i ovanstående citat kan man även se i följande utdrag från ett minnestal, skrivet av friherren och statssekreteraren Gustaf Lagerbjelke, över friherren Carl August Ehrensvärd (d. 1805). Där beskrivs hur han under sin militära bana fortsatte ”alltid sorgfällig att noggrant uppfylla sina skyldigheter, alltid belönad af Monarkens utmärkta ynnest.”⁷⁸ I Ehrensvärds fall framkommer att plikten ska utföras och därtill med omsorg. Idealen för såväl Segercrona som Ehrensvärd kan även sägas vara att göra nytta åt staten, m.a.o. utilism.

Att uppnå frid eller samvetets frid, som även framkom i likpredikningen över Segercrona, är

⁷⁴ Wadenstierna, 1758, s. 19f

⁷⁵ Likpredikningen över Adam Johan Raab författades av domprosten Johan Rogberg, samtidigt är personalian skriven av teologilektorn Samuel Cronander.

⁷⁶ Rogberg, 1776, s. 46

⁷⁷ Asplund, 1796, s. 22f

⁷⁸ Lagerbjelke, 1805, s. 6

något som ”alle hvar i sin mån söka.”⁷⁹ I följande citat beskrivs hur Carl August Ehrensvärd uppnår detta: ”Med förgätenhet af all egen fördel, var det åt dessa föremål som han helgade sin långa tjänstebana; en enda skatt blef efter densammes förlopp honom öfrig: samvetets frid.”⁸⁰ Som framkommer anses osjälviskt arbete vara nyckeln till ”samvetets frid”, något som kan kopplas till altruismen som förekommer när Asplund skriver om Segercrona. Att utan ”egen fördel” hänge sig åt plikten och fullfölja sina skyldigheter med omsorg leder till erhållandet av ”monarkens utmärkta ynnest”, m.a.o. var vid sekelskiftet 1700/1800 *plikttrogenheten*, och i Ehrensvärds fall särskilt gentemot staten, ett ideal framför andra med fridfullheten som pris för dess sanna utövare. Ett ideal som, åtminstone i Segercronas fall, kan jämföras med det nyss nämnda är välgörandet. Det gäller att visa samma hängivenhet till de behövande som till sitt ämbete vilket följande citat visar:

Under de efterföljande 14 åren nyttjade han sin nitiska värksamhet med ömhet och omtanka för de Fattige och Kyrkans angelägenheter i Clarae församling, där han öfver 50 år var bofast Invånare, hvarom så väl hans Testamente, som flera andra hedrande bära det vackraste vittnesbörd. Utom frivillige mindre gåfvor vid flere tilfällen [...] sökte han alla tilfällen gagna Kyrka och Fattighus.⁸¹

Den ”nitiska värksamheten” är inte längre endast bunden vid plikten utan vid ”ömhet och omtanke för de fattige i Kyrkans angelägenheter i Clarae församling”. Anledningen till att det poängteras mer hos Segercrona än hos Ehrensvärd är skillnaden på talen som hölls över dem. Den till kyrkan knutna likpredikningen vill markera kyrkliga dygder medan minnestalet över Ehrensvärd är av en mer sekulär karaktär, där sekulär skall förstås som avskild från kyrkan, vilket gör det naturligt att fokus ligger på plikterna gentemot den världsliga överheten och inte till välgörenhet.

Vad gäller Axel Lindhielm, eller som han introduceras i sitt minnestal: Kongl. Maj:TS TROMAN, ÖFVER-CAMMAR-HERREN OCH HOFMARSKALKEN, SAMT RIDDAREN AF KONGL. NORDSTIERNE-ORDEN, tecknas en bild av den ideale hovmannen. Då Carl Eric Wadenstierna talar om Lindhielm som en ”rättskaffens Hofman” eller en ”fullkomlig Hofman” kan det sägas att samtidens syn på den ideale hovmannen framträder, att det i det

⁷⁹ Asplund, 1796, s. 3

⁸⁰ Lagerbjelke, 1805, s. 10

⁸¹ Asplund, 1796, s. 24

närmaste presenteras ett exempel för hur en hovman bör vara. I inledningen av beskrivningen av en god hovman framhävs följande egenskaper:

En rättskaffens och ärlig Hofman ställer ej sine ögon, sine åthäfvor och sitt ansigte efter alla omskiften. Han tvingar ej sitt sinnelag, qväfver ej sina goda böjelser, talar intet och ännu mindre gör emot sin öfvertygelse.⁸²

Vidare framhävs:

Uti Hofrummen frågar Han ej något, utan at tillika se på den han frågar. Han höjer ej sin röst ovanligt, på det ingen må tro, at han inbillar sig vara mer, än de närvarande: Han pryder sig ej uti fåfängan med onödig granlåt, emedan, när uppskofstiden är förbi, kunna intet krus, bugningar och fagra löften antagas för redbar betalning. Han löper ej såsom öfverhopad af bekymmer, utan att hafva något besynnerligt at uträtta. Han glömmet ej hastigt giorda löften, emedan han anser dem som en skuld, hvilken bör betalas, och dessutom tror, at kort minne är en vanlig ursäckt, som vid Hof ofta vankas, men föga gäller.⁸³

Det utkristalliseras en bild av en hovman som inte ska agera falskt: han ska inte ställa in sig efter situationer, utan vara omdömesgill, principfast och ha integritet. Stycket kan m.a.o. tolkas som om en hovman skall agera hedersamt: han skall inte bedra eller förleda sin omgivning. Förutom ett auktoritärt präglat ideal märks att den personliga äran är högst central, för att inte säga essentiell, för en hovman: ”Han älskar Öfverheten, upoffrar hela sin lefnad till dess tjenst; men det, som är honom kiärare än Öfverhet och lif, förspiller han ej, nemligen Äran.”⁸⁴ Ett liknande tänkesätt kan även återfinnas i likpredikningen över Carl August Ehrensvärd, död nära ett halvt sekel senare, där ”trohet emot ärans och samhällets lagar” lyfts fram:

Sådan var denne aktningsvärde Man, genom alla lifvets skiften följd av samma fasta, manliga lynne, samma varma tillgivenhet för Konung och fosterland, samma trohet emot ärans och samhällets lagar.⁸⁵

Något som vidare kan noteras är en tillstymmelse till patriotism, där kung och fosterland erhåller Ehrensvärds vörndnad.

⁸² Wadenstierna, 1758, s. 4

⁸³ Wadenstierna, 1758, s. 4f

⁸⁴ Wadenstierna, 1758, s. 8

⁸⁵ Lagerbjelke, 1805, s. 10

Men förutom äkthet, ära och heder framhävs om Lindhielm även ett ideal som påminner om Asplunds tal om den ädlaste dygden, att göra väl:

Den människjo kärlek, Dess tjänstvillighet, Dess upricktighet och Dess ordentlighet ägde under Dess långlige tjänste-tid et vidsträckt fält, at visa sig uppå. Hvar finnes den nödlidande, som Han antingen icke sielv, efter förmåga, eller genom Konungens gifmildhet, sökte hielpa? Ty ehuru vid Hofvet all ting öfverflöder, begrep Han ganska väl, at fattige och uslingar af hunger kunna förgås på andra ställen i riket.⁸⁶

I minnestalet över hovmannen Axel Lindhielm finns, förutom en utförlig beskrivning över hur en hovman skall föra och bete sig, en passage där det framträder hur denne Lindhielm såg på absolutismens slut och den postkarolinska tidens nya styre:

Vid det påföljande skiftet af Öfverhet, Lagar och lyckeligt Regeringssätt, fordrades derföre hos en uplyst Hofman et annat upförande. Tilförene hade Öfverhetens behag varit hvars Mans vilja. Nu blef det Allmännas välgång hvar Inbyggares och följackteligen alla Hofmäns förnämsta Lag. Den grund han lagt uti vettenskaper, den kunskap, Han ägde uti Historien, hade redan öfvertygat Honom, at Sveriges förkofring uti fordna tider endast kunde tillskrivas en fri regering, hvaremot de Riket nyligen öfvergångne olyckor borde tillräknas förgåtandet af de principer och grunder, hvarpå fria samhällen äro bygde.⁸⁷

Det märks att Lindhielm tar parti för den parlamentariska formen av styrelse. En annan intressant del är att detta förändrade uppförande sägs vara det som fordras av en ”uplyst Hofman. En förändrad syn på var ens skyldigheter låg kan även urskiljas. Det skulle inte längre vara ”Öfverhetens behag” som var norm utan det ”Allmännas välgång”. Det framkommer inte vad varken det förstnämnda eller sistnämnda skulle innebära men en antydning till det kan urskiljas i följande utdrag:

Han älskade derföre af alt sitt hjerta Öfverheten, men Sveriges Lag högre.
Han såg ej allenast på det närvarande, utan på det tilkommande, ty Han viste, at goda Konungar dö, men at god Lag deremot är odödelig.⁸⁸

⁸⁶ Wadenstierna, 1758, s. 15f

⁸⁷ Wadenstierna, 1758, s. 12f

⁸⁸ Wadenstierna, 1758, s. 12f

Vilka typer av lagar dessa skulle vara framgår inte heller men med tanke på frihetstidens kringskärande av kungens befogenheter och den ökade makten hos riksdagen är det inte obefogat att anta att detta är en del av det i minnestalet kallade ”god Lag” som dessutom kan kopplas till omnämmandet av såväl ”fri regering” som ”fria samhällen”. Ett ifrågasättande av monarkens ställning kan i förlängningen tolkas som ett åsidosättande av *Hustavlan*, Martin Luthers uppdelning av andlig och världslig överhet. Om världslig överhet står det bl. a. såhär:

Varje människa måste underordna sig de myndigheter, som hon har över sig. Ty det finns ingen överhet som inte är från Gud, och den överhet som finns är insatt av Gud. Av detta följer, att den som sätter sig upp mot överheten, han står emot Guds ordning, och de som står emot den bär själva ansvaret för det straff som skall drabba dem.⁸⁹

I minnestalet över Lindhielm står det inte uttryckligt att man går emot överheten, men däremot att den inte längre är central då ”han älskade [...] Öfverheten, men Sveriges Lag högre”. Är detta ifrågasättande, om än litet, även ett ifrågasättande, om än lika litet, av Gud? Kanske är det ett uttryck för deism, där ifrågasättandet av kungens absolutistiska makt även är ett ifrågasättande av Guds ingripande i jordelivet.

I likpredikningen över Adam Johan Raab beskrivs hur han förhöll sig gentemot de lägre samhällsskikten: ”Emot sine underhafwande war han saktmodig, mild och lärande, wänlig utan weklighet, och alfwarsam utan twärhet.”⁹⁰ Det framträder ett patriarkalt samhällsideal, en bild av ett fostrande, vänligt men bestämt förhållningssätt visavi de ”underhafwande”. Det eftersträvas ett slags equilibrium mellan tvingande och lyssnande. Man ska vara ”lärande”, ”mild”, ”wänlig” och ”alfwarsam” men inte visa ”weklighet” eller ”twärhet”. Synen på ”underhafwande” kan nästan jämföras med synen på ett barn, då de, såsom barnen, ska socialiseras. I sin avhandling *Det hotade huset*, undersöker Peter Englund adelns ideologi under 1600-talet. Även där framträder en bild av de underlydande som barn till en faderlig överhet. Liksom i likpredikningen över A.J. Raab nämns egenskapen ”mild” som central. En viktig skillnad under 1600-talet var dock att denna egenskap främst var kopplad till kvinnor och deras förhållningssätt gentemot tjänstefolk osv. medan männen mer var bestraffande.⁹¹ I Raabs fall tyder det snarast på en fusion av den milde och bestraffaren med tonvikt på att vara

⁸⁹ Rom. 13:1 f., 4

⁹⁰ Rogberg, 1776, s. 46

⁹¹ Se Englund, 1989, s. 91f

lärande snarare än bestraffande.

I följande citat från likpredikningen över Nicolaus Lund är hans roll som make och far beskriven:

Men öfwer den i sorgen qwarlåtna enkian / medh wilken den salige mannen litet öfwer 15 åhr i Christeligt echtenskap sammanlefwat / och i all den tijd sig emot henne såsom en rättskaffens man förhållit: jemwål öfwer de små och faderlösa barnen / som uthaf 9 stycken äro 4 qwarlefwande / och icke förstå den stora förlust / som de genom en så god faders bortmistande hafwa tagit.⁹²

Citatet visar att Lund under sitt 15 år långa äktenskap var en "rättskaffens man" gentemot sin fru och sina barn. Vad en "rättskaffens man" och en god fader skulle kunna vara antyder följande citat från likpredikningen över Adam Johan Raab:

Sine högt älskade Fruars kärlek och upwaktning, bemötte han med den renaste återkärlek och wördning. Sine kära Barn omfamnade han med otrolig ömhet, och hade alting ospardt för deras Christeliga och anständiga upfostran.⁹³

Ur citatet framkommer en bild av en man som visar sin fru "den renaste återkärlek och wördning" (i det här fallet fruar, då A.J. Raab varit gift mer än en gång). Denna bild av en make är inte helt olik hustavlans. I hustavlans två punkter för äkta män är en av dem följande bibelcitat: "Ni män, älska edra hustrur och var inte hårda och kalla emot dem."⁹⁴ Här överrensstämmer de två bilderna, den hos A.J. Raab och hustavlans, där maken älskar sin hustru och därtill, i Raabs fall, bemöter han henne med vörndad, ej kyla eller hårdhet. Den andra av hustavlans punkter är som följer: "Ni män, umgås förståndigt med edra hustrur, eftersom de är de svagare, men bevisa dem ära även därför att de är edra medarvingar till nådens liv, så att inte edra böner förhindras."⁹⁵ I likpredikningen över A.J. Raab sägs att han bemötte henne med vörndad, och om man med ära menar hög uppskattning ligger det inte långt från betydelsen att visa djup aktning. Hustavlans bild av en ideal äkta man och den som framkommer i likpredikningen från 1700-talets andra hälft samt den "rättskaffens man" som Nicolaus Lund beskrivs ha varit gentemot sin fru motsvarar således ett moraliskt rätt

⁹² Fult, 1718, s. 17f

⁹³ Rogberg, 1776, s. 46

⁹⁴ Kol. 3:19.

⁹⁵ 1 Petr. 3:7.

handlande enligt hustavlans punkter.

Hur förhåller sig den fadersroll som framkom i likpredikningen över A.J. Raab gentemot hustavlans? Det framkom i citatet ovan att han sina barn "omfamnade med otrolig ömhet" och var väldigt mån om deras "Christeliga och anständiga upfostran". Ömhet och en kristen samt anständig uppfostran är nyckelorden i denna fadersbild. De stämmer även överrens med vad som återges i hustavlans om hur en fader ska vara: "Ni fäder måste utöva er faderliga myndighet utan att framkalla bitterhet hos edra barn. Ge dem en kristen undervisning och fostran."⁹⁶

Avslutningsvis ska här kort sammanfattas huvudpunkterna ur detta delkapitel. Som har kunnat urskiljas var dygd ett centralt begrepp i 1700-talets likpredikningar, och den ädlaste dygd var att göra väl. Heder, ära och frid sökte alla, men i kristlig mening var det inte alla som uppnådde dem. Förnuft upptas i den kyrkliga diskursen med modifierad innebörd. Vidare har det kunnat antydans att plikten, eller plikttrogenheten, var ett befast ideal under 1700-talet som gällde världsliga skyldigheter men den fick även, i samband med den kristna tron och den omtalade gudfruktigheten, ett välgörande inslag. Dessutom har det framkommit antydningar om ett hovmannaideal som ifrågasatte den absolutistiska monarkin och förespråkade parlamentarism samt hur en ämbetsman skulle förhålla sig gentemot sina underlydande.

3.2 Kvinnliga ideal

Vad som skiljer likpredikningarna över män och kvinnor är inte så mycket föräldrarnas närvaro som hur den närvaron ter sig. I alla likpredikningar, oavsett om de behandlar män eller kvinnor, nämns vilka föräldrarna var och ibland hurdana de var. Som exempel kan man om Regina Rehn läsa att hennes fader var "Salige herr Johan Erichson Rehn i sin tid hederlig Borgare"⁹⁷ och modern: "Dygd och hedersamma Matrona, hustru Elisabeth Lobring [...]".⁹⁸ Vidare sägs om Maria Catharina Berghult att hon "föddes hit til werden den 23 Junii 1699 af Christeliga och hederliga Föräldrar,"⁹⁹ och om Johannes Possieths fader att han var

⁹⁶ Ef. 6:4.

⁹⁷ Barchius, 1725, s. 51

⁹⁸ Barchius, 1725, s. 51

⁹⁹ Hallman, 1731, s. 75

”Wälachtad och Wälbetrodd herr JOHAN POSSIETH”¹⁰⁰ medan hans moder var ”Äreborna och gudfruchtiga hustru, CATHARINA BERGMAN.”¹⁰¹

Vad som inte återfinns i likpredikningarna över män är en beskrivning av föräldrarnas roll vid deras uppfostran, vilket är något som ofta förekommer i likpredikningarna över kvinnor. Föräldrarnas roll vid uppfostran av sina döttrar är bland det första man lägger märke till. Om t.ex. Regina Rehns föräldrar står det:

Genom dessa fina kära föräldrars Christenliga försorg, såsom hon [...] medelst det heliga dopet upofrades Gudi [...] så underlät de och intet sedan, allt som hennes ålder och begrep syntes medgiva, att undervisa henne i sin christendom [...].¹⁰²

Vad som inte nämns i just detta citat är varför denna kristna uppfostran är så viktig. Om man läser vidare i likpredikningen över bl.a. Maria Catharina Berghult ser man vart denna uppfostran vill leda, nämligen till dygd och ära:

Sedan thessa vår saliga dödens kiära Föräldrar igenom thet heliga Dopet låtit henne inlifwas i Christo sin och allas vår Frälsare, hafwa the än vidare dragit then skyldiga wårdnad wid hennes upfostring, at hon lika som med sielfwa Modersmiölken insupit dygd och ähra.¹⁰³

Och vidare om Agnes Regina Christiernin framhävs dygden som mål för föräldrarnas uppfostran: ”De inpräglade Guds sanna kännedom i Hennes Hjärta, och var dem lätt, at i anseende til Hennes goda böjelse igenom en öm upfostran få Henne uptuktad til Dygd och Ära.”¹⁰⁴ Föräldrarnas roll beskrivs vara densamma även i slutet av århundradet. Föräldrarna till Ebba Gustava Raab (d. 1796) gav henne en ”värdig uppfostran” och uppfyllde dotterns ”hierta med [...] känslor af dygd och gudsfruktan [...].”¹⁰⁵

I samband med tal om dygd förekommer som vi ser ofta ord som gudsfruktan och man kan läsa att ”Guds sanna kännedom” skulle inpräglas i Agnes Reginas hjärta osv. Det

¹⁰⁰ Barchius, 1729, s. 70

¹⁰¹ Barchius, 1729, s. 70

¹⁰² Barchius, 1725, s. 51

¹⁰³ Hallman, 1731, s. 75

¹⁰⁴ Författare okänd, 1754, s. 66f

¹⁰⁵ Fahnehjelm, 1795, s. 9

framkommer således att en kvinna på 1700-talet skulle vara gudfruktig. Liksom vi kunde se hos männen där ”hvad invärtes är [stämmer] öfverens med hvad utvärtes synes”¹⁰⁶ så betonas äktheten även hos kvinnorna i uttryck såsom ”et ärligt lefverne [och] en oförfalskad Christendom”¹⁰⁷ och en ”san gudsfrucktan”.¹⁰⁸

Men vad innebar det att vara en *dygdig* kvinna? Även om dygden ofta omnämns i samband med gudfruktighet osv. så förklaras den sällan explicit, liksom i fallet med likpredikningarna över män, med ett undantag för beskrivningen av ”den ädlaste dygd”. Bengt Lewan menar att dygd, i sin 1700-tals kontext, skall förstås som riktmärken för hur en människa som anses god bör handla. Dygden är inte alltid klart definierad i vad den vill innebära utan kan användas som en beteckning för egenskaper eller i att den ges en antydd kontext tillsammans med andra värden.¹⁰⁹ I likpredikningen över Regina Rehn finns det, om inte en helt uttrycklig förklaring om vad som menas med dygd så ändå en kort beskrivning av, eller antydning till, vad det innebär att vara en dygdig hustru:

Med hwad oförfalskad kärlek, heder och tienstachtighet, hon, såsom en förständig och dygdig hustru, gått bemälte sin kära Man tilhanda, ifrån första dagen in til slutet af Deras sammanlefnad [...].¹¹⁰

Vidare var Maria Catharina Berghult

tack och trogen sinom Manne och Maka på jorden i sit lekamliga Äktenskap, så war hon *upricktig* under sit andeliga Äckenskap sin siäla Brudgummen Christo i himmelen.¹¹¹

Återigen framhävs äktheten: ”en oförfalskad kärlek” gentemot maken. Därtill en ”tienstachtighet” som möjligen kan kopplas till vad hustavlan säger angående äkta hustrur: ”Ni hustrur, underordna er edra män... såsom Sara var lydig mot Abraham och kallade honom herre. Ni har blivit hennes barn; gör då det goda utan att låta någonting skrämna er.”¹¹² Det

¹⁰⁶ Asplund, 1796, s. 6f

¹⁰⁷ Författare okänd, 1754, s. 65

¹⁰⁸ Vestrin, 1741, s. 70

¹⁰⁹ Lewan, 1985, s. 179

¹¹⁰ Barchius, 1725, s. 52

¹¹¹ Hallman, 1731, s. 75; min kursivering

¹¹² 1 Petr. 3:1,6.

talas förvisso aldrig om lydnad, varken i ovanstående citat eller i övriga likpredikningar, men däremot om ”tienstachtighet”, tacksamhet och trohet gentemot maken. Dessutom kan man i följande citat se hur hustrun lämnar plats och utrymme åt maken som utför ”sit dyra Ämbete”:
”I det hus, Hon kom, åtog hon sig et så vaksamt och försigtigt hushålls bekymmer, at Hennes såta Maka fick tilfälle, at öferlämna hela sin tid til utförandet af sit dyra Ämbete [...].¹¹³

Det framkommer även en bild av den ideala modern i likpredikningen över Regina Rehn, vars tre döttrar ”sin kära och troгна Moder så bittida förlorat.”¹¹⁴ Men det är i likpredikningen över Ebba Gustava Raab man som tydligast ser vad det innebar att vara en god mor. I följande citat kan man läsa vad hennes barn förlorat i och med hennes bortgång:

Desse nyss uprundne Plantor hunno icke rota sig i Werlden, deras tankesätt icke stadgas genom den bästa Moders wakande upfostran, innan döden gjorde dem til hälften wärnlösa, beröfwade dem den trognaste ledare för sin ungdom, och undanryckte det stöd som skulle skydda deras oskuld för alla förförande anfall af en bedräglig werld.¹¹⁵

Modern skall vaka över barnens uppfostran, skydda dem från en falsk värld's fördärv och vara dem en trogen vägledare. Vid en jämförelse med hustavlan stöter man på problem. I hustavlan nämns inte moderskapet, där talas endast om faders ansvar för barnens uppfostran: ”Ni fäder måste utöva er faderliga myndighet utan att framkalla bitterhet hos edra barn. Ge dem en kristen undervisning och fostran.”¹¹⁶ Liksom fadern uppfostrar modern barnen, det talas däremot inte här om en specifikt kristen uppfostran.

Vad gäller användningen av ordet förnuft så kopplas det till en kyrklig diskurs såväl under första halvan av 1700-talet som i slutet av seklet. Det sägs t.ex. följande om Agnes Regina Christiernin och hur hon beskrivs ha tagit sig igenom ett besvärligt änkestånd:

Hon var utaf et muntert Sinnelag och god eftertanka, samt blifvit vand ifrån sin barndom, att gå i lydnad under GUDS vilja; ty gick Hon ock altsammans igenom med förnuft, med et nögt hjärta och med et Christerligt tålmod.¹¹⁷

¹¹³ Författare okänd, 1754, s. 69

¹¹⁴ Barchius, 1725, s. 52

¹¹⁵ Fahnehjelm, 1795, s. 10

¹¹⁶ Ef. 6:4.

¹¹⁷ Författare okänd, 1754, s. 68

Det är inte upplysningens förnuft som framträder i citatet. Förnuftet här sammankopplas istället med religionen, med Guds vilja. Vad som framstår som förnuftigt är, istället för att ifrågasätta, snarare att finna sig i situationen och att inte streta emot.

I slutet av seklet ser man att förnuftet kopplas samman med dygden, att förnuftet används till att avleda från odygdigt handlande: ”at hon i stora werlden kunde förnuftigt handleda sig sjelf utan at där låta sinliga förnöjelser leda sitt hjerta ifrån dygdens wäg, eller göra förståndet til slaf för dårskaper.”¹¹⁸ Att handla förnuftigt framstår här som synonymt med att handla dygdigt. Dessutom framgår det av följande citat att för att en kvinna ska handla rätt, eller för att ej begå ”upsåtliga fel”, bör hon följa religionens påbud:

En offrande wördnad och alfwarlig högaktning för Religionens helgade läror, til hwilka hon tidigt öfwerlämnat sitt hjerta, hade gjort det til en boning för wishet och dygd, och skyddade henne för upsåtliga fel.¹¹⁹

Ett rent samvete är ett tema som återkommer. Vi kan bl.a. läsa om Anna Catharina Löwenhaupts ”god[a] samvete”¹²⁰ och Ebba Gustava Raab som betygade: ”mitt samvete gnager mig intet för alla mina lifsdagar.”¹²¹ samt att ”Hennes Samvetes vitnesbyrd [var] Henne en stark sköld emot arga tungor.”¹²² Vad ett rent eller gott samvete innebar framgår inte lika tydligt som i t.ex. Asplunds likpredikan över Segercrona där den ädlaste dygden är vägen till inre frid.

Likpredikningen över Ebba Gustava Raab skiljer sig på flera punkter från de tidigare likpredikningarna över kvinnor, särskilt i förhållandena kvinna – samhälle och hustru – make, men även ifråga om de egenskaper hon beskrivs besitta. I själva verket är förhållandet kvinna – samhälle obefintligt innan predikningen över Ebba Gustava Raab. Man kan i predikningen läsa hur föräldrarna ”sorgfälligt gifwa sin Dotter en wärdig upfostran,[...] som skulle [...] göra henne til *en nyttig Medlem i Samhället*, och en wälgörande Männisowän.”¹²³ Vidare kan

¹¹⁸ Fahnehjelm, 1795, s. 9

¹¹⁹ Fahnehjelm, 1795, s. 10

¹²⁰ Vestrin, 1741, s. 70

¹²¹ Fahnehjelm, 1795, s. 6

¹²² Författare okänd, 1754, s. 69f

¹²³ Fahnehjelm, 1795, s. 9; min kursivering.

det urskiljas hur idealet skiftat från kunglig undersåte till medborgare, då det är nyttan för samhälle och inte kung som betonas.

Hur denna medborgare, tillika adelskvinna, skulle förhålla sig till likar och lägre stående kan följande citat skänka ljus: ”Hennes umgänge war wärdigt och ädelt emot likar, wänligt och nedlåtande med de ringare.”¹²⁴ För att återknyta till Englands studie är kvinnorollen i samhället fortfarande präglad av att vara den vänliga men som en markering för de ”ringare[s]” plats i samhället skulle hon även vara ”nedlåtande” för att markera den hierarkiska skiktningen.

Förhållandet till maken beskrivs även på ett annorlunda sätt än tidigare. 1725 framhävs föräldrarnas samtycke när Nicolaus Barchius i sin likpredikan över Regina Rehn beskriver hur det ”Christeliga äktasförbund [...] war med föräldrarnas ja och samtycke bewiljat [...]”¹²⁵ 1795 beskriver Anders Lars Fahnehjelm hur Ebba Gustava och Claes Jacob ingår äktenskap ”med förstånd och kännedom af hwarandras snilles och hjertas egenskaper” utan att nämna föräldrarna eller deras förmodade samtycke:

Åt denne herre [Claes Jacob Raab], wärdig en sådan gåfwa, gaf hon sin hand och hjerta, och fullbordade med honom sin äkta förening den 16 Maji 1784. [...] Sjelf lycklig, kunde hon ej annat än göra en så älskwärd Make lycklig, genom en förbindelse, som blifwit slutad med dygd och urskillning, med förstånd och kännedom af hwarandras snilles och hjertas egenskaper. [...] En obefläckad inbördes trohet war SkyddsÄngeln för deras kärlek. [...] En ädel täflan at förekomma hwarandra med oinskränkt ömhet, behaglighet i umgänget, klokhets i öfwerläggningar, försigtighet i rådgifwande inbördes, lättade tyngden af alla bekymmer, gjorde sötman af alla nöjen dubbelt angenäm, och nedkallade alla de wälsignelser, som flöda ur skötet af en dygdig äkta kärlek.¹²⁶

Det talas här om inbördes trohet, inte enbart kvinnans trohet mot maken. Dessutom nämns ingenting om lydnad gentemot densamme. Hustavlans tal om underordning står i kontrast till makarnas ädla ”täflan at förekomma hwarandra med oinskränkt ömhet, behaglighet i umgänget, klokhets i öfwerläggningar” osv. Relationen framstår m.a.o. som mer jämlik än i tidigare likpredikningar.

¹²⁴ Fahnehjelm, 1795, s. 10

¹²⁵ Barchius, 1725, s. 52

¹²⁶ Fahnehjelm, 1795, s. 10

Kvinna och hushåll är något som återkommer i flera av de tidigare likpredikningarna. Regina Rehn beskrivs som ”en förnuftig och husachtig kvinna”¹²⁷ liksom Agnes Regina Christiernin ”höll för sin största pligt, at sielf föreläsa sit hus med husagtighet, med renlighet, med höflighet och flit [...]”¹²⁸ Kvinnan i slutet av seklet är däremot inte längre ”husachtig”; beskrivningen av Ebba Gustava Raab berör henne som hustru och moder, men särskilt som person: ”Hon gladde sina föräldrar med ett wackert skarplynne [...]. [Och var] utmärkt ibland sitt kön genom lysande förståndets egenskaper förenade med det bästa hjärta och de renaste seder [...]”¹²⁹ samtidigt som hon inte idkar dessa förståndets egenskaper ”för at pråla i höga sällskaper och smickra egen inbildning”¹³⁰ utan det är, liksom vi kunde se hos hovmannen, Axel Lindhielm, äkthet och även ödmjukhet, det att inte förstålla sig, som är viktigt. Ebba Gustava Raab beskrivs som ”upriktig utan förställning [...] wänksapsfull utan swek. Hennes tal sårade icke den frånwarande oskulden, men tog den i försvar emot försmädarens tadel.”¹³¹

Vidare ser man i följande citat bl.a. den ädlaste dygden:

Känslöfull wid andras nöd, hade den lidande och förtryckte hos henne alltid en öppen tilflyckt. Glad att rundt omkring sig kunna utbreda glädje och förnöjsamhet, qwaldes hon aldrig af avund öfwer andras natur eller lyckas fördelar. Hon sörjde med wishet och godhet för sine underhafwandes mål; sjuklingen hämtade ifrån hennes bord sin förfriskning, och uslingen som suckade under fattigdomens börda, saknade icke hennes understöd.¹³²

Hon framstår som empatisk, hon försvarar det som är rätt, tar emot den som är i nöd osv. Hon är m.a.o. välgörande och framträder som en god kristen, en som hjälper de sämre ställda. Här kan man återknyta till den nyttiga samhällsmedlem och välgörare till vilken hon uppfostrades av sina föräldrar. Till skillnad från de tidigare kvinnorna framstår hon som engagerad i annat än enbart kristenhet, hushåll, barn och man.

¹²⁷ Barchius, 1725, s. 52

¹²⁸ Författare okänd, 1754, s. 69f

¹²⁹ Fahnehjelm, 1795, s. 9

¹³⁰ Fahnehjelm, 1795, s. 9

¹³¹ Fahnehjelm, 1795, s. 10

¹³² Fahnehjelm, 1795, s. 10

Sammanfattningsvis kan sägas att föräldrarnas roll vid uppfostringen nämns särskilt i likpredikningar över kvinnor. Målet med denna är att uppfostra en dygdig kvinna. Vad denna dygd skulle vara är sällan explicit snarare är det tal om riktmärken för ett gott handlande, men urskiljas kan ändå ett nära sammankopplande mellan gudsfruktighet och dygd. Vidare finns även en betoning på äkthet, som även framkom hos männen. Förnuftet nämns inte sällan, såväl under första halvan som under slutet av 1700-talet. Men detta förnuft är inte det ifrågasättande som karaktäriserar upplysningen utan ett som mer manar en att finna sig i situationen, och är snarast synonymt med dygd. Vidare talas det om vikten av ett gott samvete samt att handla enligt plikten, något både män och kvinnor tog på allvar men de hade olika skyldigheter. Modern, likt fadern, ska sörja för barnens uppfostran, vilket inte återges i hustavlan. Slutligen såg vi att likpredikningen över Ebba Gustava Raab skilde sig från föregående då den framhöll att hon uppfostrades till en samhällsnyttig medlem och vidare antydde ett något mer jämlikt äktenskap. Hon omtalas även som välgörare.

4. Slutdiskussion

Liv och död har varit genomgående teman i förestående studie. Med utgångspunkt i likpredikningar från 1700-talets Stockholm skulle dessa undersökas utifrån följande frågor: hur framställde likpredikanterna adel och borgare inför döden och beskrevs deras sista kamp på olika sätt beroende på om den döde var man eller kvinna? Dessutom, vilka ideal kunde skönjas i predikningarna och fanns det en genusdimension även där? Det övergripande syftet var att komplettera tidigare forskning kring levnadsideal och död, där det förstnämnda i Sverige främst representeras av Börje Bergfeldt och Bengt Lewan medan det sistnämnda har sin främste uttolkare i Carl Fehrman samt den franska *annalesskolan*, i synnerhet Ariès, Delumeau och Vovelle.

Studien inleddes med att undersöka hur döden framställdes i likpredikningarna. Det framkom att övergången från liv till död beskrevs på olika sätt: man segrade, mötte den himmelska glädjen, upplöstes, förenades med Frälsaren, förlovades och inträdde i en evig boning när döden inträffade. Ett bo tyder f.ö. på trygghet, det är att komma hem, och där fann man ro, men även glädje. Dessutom var det ett evigt bo.

När man betraktar könen separat framgår en viss skillnad vad gäller vilka uttryck som användes. Männens död beskrevs, i kronologisk ordning, som seger, förlovning, att befinna sig i en boning och i slutet av århundradet, åren 1776 och 1796, beskrevs den i form av en färd: den sista färden och fara i frid till frid. Kvinnornas beskrevs som en skilsmässa, förlossning, upplösning, förening med Frälsaren, möte med den himmelska glädjen och inträde i de sällas boning.

I likpredikningarna från andra halvan av seklet, de över Agnes Regina Christiernin och Ebba Gustava Raab användes uttrycken förlossning och de sällas boningar. Båda kvinnorna dog unga p.g.a. en sjukdom. Båda befrias från sitt jordliga lidande och kommer till en trygg och lycklig boning.

Männens död beskrivs, mer än i kvinnornas fall, som något *aktivt* i den bemärkelsen att de färdas eller segrar, uttrycket seger användes 1718 i samband med en krigsretorik. Med undantag från beskrivningen av hur Ebba Gustava Raab ilar den himmelska glädjen till mötes, har kvinnors död en tendens att framstå som mer passiv och orörlig. I livet var hemmet

kvinnans plats och man kan se att denna bild även präglade synen på kvinnan och livet efter döden då hon återigen befinner sig i en ny boning: de sällas boningar. Kvinnan går från ett stadium till ett annat utan att egentligen göra något själv, utan det mer händer henne: hon skiljs från världen, hon förlöses ur jordelivet, hon förenas med Frälsaren och hon upplöses.

Det går inte att finna något genomgående mönster för borgare respektive adel i hur deras död framställs. Den tendens till skillnad som kan anas mellan könen är dessutom svag och tillåter inte att man drar några långtgående och generaliserande slutsatser.

Att kvinnor och män inför döden beskrevs på olika sätt är däremot en tydligare skillnad. Vid sjukdom beskrevs kvinnorna som tålmodiga och de övervann sitt lidande med tålmodighet. Männerna i samma tillstånd beskrevs inte som tålmodiga, inte heller nämndes deras eventuella lidande. Männerna beskrivs m.a.o. inte som svaga. Tvärtom framstår de, vare sig de led av en sjukdom eller ej, som tappra. Segercrona beskrevs t.o.m. uppnå hög ålder med munterhet och sin kroppsstyrka i behåll. Likaså beskrevs hur kvinnorna förberedde sig inför döden med böner, psalmer och nattvard medan det om männen inte nämndes hur eller om de förberedde sig, inte heller i de två fall de dog av sjukdom. Kvinnorna framstår vara i behov av tröst i form av böner o.d., och att på så sätt styrkas av omgivningen och Gud. Båda könen beskrevs däremot som förvissade om att komma till himlen. Regina Rehn var säker på detta innan hon dog, liksom Pehr Nordwall i sin efterlämnade dikt redan såg sig själv i himlen. Likaså beskrevs båda könen glädjas över tanken på efterlivet.

Vi skulle även titta närmare på den kyrkliga doktrinen *contemptus mundi* i likpredikningarna. Kunde den urskiljas? Även om likpredikningen över Nicolaus Lund skrevs under det stora nordiska kriget och bar spår av en krigsretorik framkom uttryck som även kunde kopplas till *contemptus mundi*: världen framställdes som ond och elak. Vidare var tron på arvssynden fortfarande central i likpredikningen över Regina Rehn och i Pehr Nordwalls dikt samt i Fahnehjelms predikning framträdde människans uselhet. Dessa likpredikningar från 1718, 1725 respektive 1795 samt dikten från 1774, visar på drag från *contemptus mundi*. I personalian över Agnes Regina Christiernin från 1754 var bilden av världen kluven. Å ena sidan framställdes Christiernin vara tacksam över att dottern, som dog efter bara några månader, räddats undan världens ondska. Å andra sidan beskrevs hur Gud lät den dödssjuka

Agnes Regina Christiernin få sju dagar till av ”den oskattbara Nådens tid här i världen”.¹³³ Världen framstår som ond samtidigt som tiden här sägs vara ovärderlig. I likpredikningen från slutet av seklet, den skriven av Fahnehjelm, framträdde inte världen som ond och inte heller arvssynden nämndes. I likpredikningen skriven av Asplund år 1796 nämndes varken en ond värld, arvssynd eller människans uselhet. En tendens som kan uttydas är att världen ju längre fram seklet lider avtar i ondska. Anledningen till detta avtagande kan möjligen kopplas till upplysningens framväxt. Att Wadenstierna i mitten av 1700-talet skriver att Lindhielm var upplyst liksom det faktum att Asplund under slutet av 1700-talet finner det viktigt att reagera på samtiden med närmast anti-upplysta ideal torde vara ett tecken på att upplysningen fått ett allt större fäste hos överklassen i Stockholm, vilket kan förklara varför världen inte längre uppfattas som ond.

När det gäller den pessimistiska världssynen menar Fehrman att en sådan var rådande i 1600-talets likpredikningar, men han omnämner inte *contemptus mundi*. Pessimismen framträder i de bibelcitater som genomgående hämtas från det gamla testamentets mest pessimistiska delar, något som man även ser prov på i likpredikningen över bl.a. Regina Rehn. I 1600-talets likpredikningar präglas även synen på döden av pessimism samt resignation.¹³⁴ Detta resultat skiljer sig från förestående studies där det framkommer att i likpredikningar från 1700-talet omtalas döden i positiva ordalag.

Vad gäller livsidealen framkom att dygden var ett viktigt element, såväl för kvinnor som män, med den skillnaden att i kvinnornas fall kopplades begreppet i stor utsträckning samman med gudfruktighet. Kopplingen mellan dygd och gudfruktighet visar även Bergner på, vars studier av likpredikningar från stormaktstiden omnämns hos Bergfeldt, och kommer fram till att kvinnlig dygd i likpredikningar från stormaktstiden har sitt ursprung i gudsfruktan.¹³⁵ I de likpredikningar som denna studie baserar sig på kunde man se att den nära kopplingen mellan dygd och gudsfruktan höll i sig även efter 1720-talet, som man kunde se prov på hos t.ex. Ebba Gustava Raab (d. 1795), vars hjärta fylldes med känslor ”af dygd och gudsfruktan.”¹³⁶

¹³³ Författare okänd, 1754, s. 71

¹³⁴ Fehrman, 1952, s. 255

¹³⁵ Bergfeldt, 1997, s. 166

¹³⁶ Fahnehjelm, 1795, s. 9

De dygder som framhävdes hos kvinnor, gudsfruktan, trohet, "husaktighet" och äkthet, går något utanför de i Lewans studie presenterade antaganden om dygden. Vad gäller de dygder som framhävdes hos männen, äkthet, göra väl, plikttrogenhet mot såväl andlig som världslig överhet, går de mer i linje med ett av antagandena som framkommer i Lewans studie: att upplysning kan få personer att handla utifrån det allmänna bästa.¹³⁷ Man kan här dra en parallell mellan det allmännas välgång och Segercronas och Lindhielms välgörande. Varför dygdernas innehåll skiljer sig har att göra med det faktum att Lewan behandlar 1700-talstänkare hos vilka den kristna dygden inte är lika framträdande. F.ö. vad gäller Segercronas och Lindhielms välgörande, och detta i samband med Ebba Gustava Raabs dito, finner man att det var adeln som beskrevs måna om att göra väl. Det verkar i det närmaste vara en plikt för de adliga.

I studien framkom även att fadern och moderns roll inte framstod som särskilt skilda. Såväl fadern som modern skulle värna om barnens uppfostran och vara ömma och kärleksfulla. Ingenting tydde på att idealen skulle ha skilt sig åt vid olika tidpunkter av seklet. Ebba Gustava Raab var inget undantag i detta fall. Men på några andra punkter bröt likpredikningen över henne mönstret kring kvinnoidealen. Ebba Gustava Raabs kristliga uppfostran betonades fortfarande men den var till för att bl.a. förbereda henne till att bli en nyttig samhällsmedlem, som senare dessutom omnämns som välgörare. Troheten var i hennes relation till maken Claes Jacob inbördes viktig där det tidigare enbart varit tal om kvinnans trohet gentemot mannen. En antydning till ett mer jämlikt förhållande framträdde.

Vad gäller en sekulariseringsprocess går det att se vissa tecken som antyder att en sådan förekom, om än i liten grad. Så tidigt som 1758 talades det om en upplyst hovman, 1774 framkom genom Nordwalls dikt en mer framskjuten roll av individen, 1795 framhävdes Ebba Gustava Raabs person, bl.a. hennes skarplynne och snille, 1796 nämndes Segercronas skarpa snille samtidigt som Asplund beklagade sig över sin samtids i det närmaste upplysta ideal och såväl 1758 som 1805 framkom ett ideal där lagen stod över konungen. Även om det antyder att upplysningen och sekulariseringen till viss del fått ett genomslag bland överklassen i Stockholm kan en så stark brytpunkt kring 1750 som Vovelle framhåller inte uttydas, särskilt då det i studien framkom att upplysningens huvudbegrepp, förnuft, användes med en

¹³⁷ Lewan, 1985, s. 180f

annorlunda betydelse. Som vi kunde se beskrev Asplund ett förnuft kopplat till kyrkans dygd. Samma sak gällde i likpredikningar över kvinnor, där att vara förnuftig innebar att foga sig efter Guds vilja och handla dygdigt. Något som däremot framträder är att upplysnings- och sekulariseringsideal främst yttrar sig bland adelsmän, där borgaren Nordwall och adelskvinnan Ebba Gustava Raab utgör undantagen.

Referenser

Källor:

Likpredikningar och minnestal:

GUB, Centralbiblioteket:

Asplund, Arnold. Likpredikan över *Erik Crispin Segercrona*. Stockholm, 1796.

Barchius, Nicolaus. Likpredikan över *Regina Rehn*. Stockholm, tryckår ej angivet, begravning 1725.

Barchius, Nicolaus. Likpredikan över *Johannes Possieth*. Stockholm, 1729.

Fahnehjelm, Anders Lars. Likpredikan över *Ebba Gustava Raab*. Stockholm, 1795.

Fult, Gustaf Adolf. Likpredikan över *Nicolaus Lund*. Stockholm, 1718.

Hallman [Göstafsson], Johan Göstaf. Likpredikan över *Maria Catharina Berghult*. Stockholm, 1731.

Lagerbjelke, Gustaf. Minnestal över *Carl August Ehrensvärd*. Stockholm, 1805.

Rogberg, Johan. Likpredikan över *Adam Johan Raab*. Stockholm, 1776.

Vestrin, Nicolaus. Likpredikan över *Anna Catharina Löwenhaupt*. Stockholm, 1741.

Wadenstierna, Carl Eric. Minnestal över *Axel Lindhielm*. Stockholm, 1758.

Waller, Eric. Likpredikan över *Pehr Nordwall*. Stockholm, 1775.

Ofullständig likpredikan över *Agnes Regina Christiernin* (d. 1754) (tryckår ej angivet, författare okänd).

Litteratur:

Ariès, Philippe. *The Hour of Our Death*. New York: Vintage books, 2008 [1977].

—. *Döden : föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Stockholm: Tiden, 1978 [1975].

Bergfeldt, Börje. *Den teokratiska statens död*. Stockholm, 1997

Delumeau, Jean. *Sin and Fear 13-18th century, the emergence of a western guilt culture*. New York: St. Martin's Press, 1990

- . *History of Paradise: the garden of eden in myth & tradition*. New York: The Continuum Publishing Company, 2000
- Duby, Georges. *William Marshal: the flower of chivalry*. New York: Pantheon Books, 1987 [1984].
- Englund, Peter. *Det hotade huset: adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm: Atlantis, 1989.
- Fehrman, Carl. *Diktaren och döden: dödsbild och förgängelsetanke i litteraturen från antiken till 1700-talet*. Stockholm: Bonnier, 1952.
- . *Liemannen, Thanatos och dödens ängel: studier i 1700- och 1800-talens litterära ikonologi*. Lund: Gleerup, 1957.
- Florén, Anders; Persson, Mats. *Mentalitetshistoria och mentalitetsbegreppet*. Uppsala: Lychnos, 1985.
- Foucault, Michel. *Vetandets arkeologi*. Smedjebacken: Arkiv förlag, 2002 [1969].
- . *Diskursernas kamp*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag, 2008 [1994].
- Frängsmyr, Tore. *Sökandet efter upplysningen*. Stockholm: Natur och Kultur, 2006
- Jansson, Arne. *From Swords to Sorrow: homicide and suicide in early modern Stockholm*. Stockholm: Ekonomisk – historiska institutionen, 1998.
- Jarrick, Arne. *Mot det moderna förnuftet*. Stockholm: Tidens förlag, 1992
- Jarrick, Arne. *Psykologisk Socialhistoria*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholiensis, 1985.
- Jarrick, Arne. *Hamlets fråga: en svensk självmordshistoria*. Stockholm: Norstedts förlag, 2000
- LeGoff, Jacques. *Ockraren och döden*. Gimsbärke: Zelos, 1990 [1986]
- LeGoff, Jacques; Nora, Pierre (red.). *Att skriva historia : nya infallsvinklar och objekt*. Stockholm: PAN/Norstedt, 1978 [1974]
- Lewan, Bengt. *Med dygden som vapen*. Lund/Stockholm: Symposium, 1985.
- Stenberg, Göran. *Döden dikterar : en studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*. Stockholm: Atlantis, 1998.
- Vovelle, Michel. *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*. Paris : Collection Points. Série histoire, 1978 [1973].
- . *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*. Paris : Gallimard, 1983.

—. *Ideologies and Mentalities*. Cambridge: Polity in association with Basil Blackwe, 1990 [1982].

Werner, Yvonne Maria (red.). *Döden som katharsis: nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*. Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 2004.